

Izabela Bogdan

Muzyka w szkołach łacińskich Królewca w XVI i pierwszej połowie XVII wieku

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 1, 37-55

2005

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Izabela Bogdan

Muzyka w szkołach łacińskich Królewca w XVI i pierwszej połowie XVII wieku

Wstęp

Po sekularyzacji państwa krzyżackiego w 1525 r., dawny wielki mistrz Zakonu, a odtąd świecki książę, Albrecht Hohenzollern (1490–1568)¹, postanowił utrzymać istniejące dotąd szkoły i pozostawić wykładowych w nich nauczycieli, nie rezygnując przy tym z zakładania nowych we wszystkich miejscowościach, w których znajdowały się kościoły. Reforma Kościoła przyniosła wkrótce modyfikację systemu szkolnictwa², gdyż zgodnie z poglądami Marcina Lutera (1483–1546)³ nauczanie powinno być ściśle powiązane z upowszechnianiem religii protestanckiej⁴. Podstawy zreformowanego programu nauczania dla Prus Książęcych zawarto w książęcych instrukcjach wizytacji parafii ewangelickich z lat 1528 oraz 1544, jak również we wprowadzanych sukcesywnie w XVI w. ordynacjach kościelnych⁵.

Szkoły przykościelne w miastach przemianowane zostały na szkoły łacińskie, a jurysdykcję nad nimi przekazano samorządom miejskim, posiadającym także przywilej zatrudniania nauczycieli. Nie zrezygnowano jednak z kościelnej kontroli nad szkołami, nad którymi bezpośredni nadzór sprawowali w imieniu księcia biskupi (sambijski i pomezkański), a po zniesieniu urzędu biskupiego powołane przez księcia konsystorze: w Królewcu i Zalewie⁶. Podkreślić trzeba, że wielu nauczycieli łączyło pracę pedagogiczną ze sprawowaniem urzędów kościelnych, ale zdarzało się też, że to pastor obejmował urząd rektora⁷.

Szczególnie ważny dla uregulowania spraw szkolnych Królewca był wydany przez elektora Jerzego Fryderyka (1543–1603) w 1585 r. *Visitations- und Konsistorial- Ordnung*, jak również *Instruktion für die Kirchen und Schulen der drei Stadt Königsberg* z 2 lutego 1585 r., zawierający szczegółowe instrukcje oraz wytyczne dotyczące wizytacji trzech głównych szkół grodu nad Pregolą⁸.

I. Szkoły miejskie Królewca w XVI i pierwszej połowie XVII wieku

Trzy szkoły królewieckie – staromiejska, knipawska oraz lipnicka – funkcjonowały w okresie przedreformacyjnym do roku 1525 jako ściśle związane z Kościołem szkoły parafialne.

1 *Altpreussische Biographie* (dalej: Altp. Biogr.), Bd. 1, Marburg 1967, s. 7.

2 G. Düsterhaus, *Das ländliche Schulwesen im Herzogtum Preussen im 16. und 17. Jahrhundert*, Bonn 1975, s. 62.

3 *Allgemeine Deutsche Biographie* (dalej: ADB), Bd. 19, Leipzig 1884, ss. 660–694.

4 J. Butt, *Music Education and the Art of Performance in the German Baroque*, Cambridge 1994, s. 1.

5 G. Düsterhaus, op. cit., s. 62.

6 H. Cramer, *Geschichte des vormaligen Bisthums Pomesanien. Ein Beitrag zur Landes- und Kirchengeschichte des Königreichs Preussen*, Marienwerder 1884, s. 283.

7 F. Gause, *Die Geschichte der Stadt Königsberg*, Bd. 1, Köln 1965, s. 287.

8 W. E. Rottleuthner, *Über 500 Jahre Schule im Löbenicht*, Leer 1978, s. 15.

Najstarsza z królewieckich szkół – staromiejska szkoła katedralna – wzniesiona została około 1304 r. w południowym narożniku Starego Miasta, tuż przy murach miejskich. Wobec jej bliskiego sąsiedztwa z Lipnikiem, uczęszczali do niej również uczniowie zamieszkujący tę część Królewca. Gdy w 1322 r. ówczesny komtur Zakonu – Friedrich von Wildenberg (ok. 1279 – po 1330)⁹ przekazał kapitule katedralnej wschodnią część Knipawy, tam właśnie w 1332 r. przeniosła swoją siedzibę szkoła staromiejska¹⁰. Po zwycięstwie reformacji w Prusach Książęcych i zniesieniu kapituły katedralnej, szkołę w Knipawie przekształcono w miejską szkołę łacińską. Powołany w 1534 r. na stanowisko rektora Eberhard Rogge¹¹ przybył do Królewca na polecenie Filipa Melanchtona (1497–1560)¹² z Wittenbergi, gdzie studiował jako stypendysta księcia Albrechta. Początkowo grono pedagogów składało się z trzech nauczycieli (rektora, kantora i koadiutora), a w XVII w. pracowało w tej szkole zazwyczaj dziewięciu nauczycieli¹³. Przeniesienie szkoły katedralnej do Knipawy spowodowało konieczność założenia podobnych instytucji w dwóch pozostałych częściach Królewca: Starym Mieście i Lipniku.

Szkoła staromiejska powstała w 1338 r. przy tamtejszym kościele parafialnym¹⁴, a od 1487 r. mieściła się na placu przykościelnym w pobliżu wieży zamkowej¹⁵. Po zwycięstwie reformacji, urząd rektora szkoły staromiejskiej obsadzano głównie przybyszami z Rzeszy (m.in. z Norymbergii i Wittenbergi), pierwszym zaś rektorem pochodzącym z samego Królewca był w latach 1570–1574 Georg Schönfeld. Spośród innych nauczycieli znane są nazwiska braci Winterów z Saksonii: Martina (1553–1595)¹⁶, od 1582 r. profesora poezji na Uniwersytecie Królewieckim, oraz Christophera (zm. 1585), który przez dwadzieścia pięć lat sprawował urząd rajcy, a następnie burmistrza, czy też Johannes Goriusa (1565–1625)¹⁷ z Zalewa, późniejszego burmistrza Starego Miasta. W 1541 r. do czterech klas tej szkoły uczęszczało stu dziewiętnastu uczniów¹⁸, natomiast w roku 1585 ich liczba przekroczyła dwieście osób¹⁹. Początkowo zatrudniano w szkole tylko rektora i kantora, w 1528 r. grono pedagogiczne liczyło sześciu nauczycieli, a w XVII w. pracowało tam zwykle dziewięć osób²⁰.

Stosunkowo niewiele zachowanych przekazów odnosi się do królewieckiej szkoły w Lipniku. Jednak w związku z faktem, że już od 1333 r. funkcjonował tam kościół Świętej Barbary, a dokument z 1441 r. wspomina, że rektor tamtejszej szkoły otrzymał fundusze na przygotowa-

9 Altpr. Biogr., Bd. 2, ss. 804–805.

10 W. E. Rottleuthner, op. cit., s. 13; G. C. Pisanski, *Entwurf einer preussischen Literaturgeschichte*, Königsberg 1886, s. 15.

11 *Die Matrikel der Albertus-Universität zu Königsberg i. Pr.*, hrsg. G. Erler, Bd. 1, Leipzig 1910, s. 75. W metryce studentów Uniwersytetu Królewieckiego pod datą 23 I 1582 znajduje się wpis syna Roggiusa wraz z następującą adnotacją: „Eberhardus Roggius, Francofordensis, clarissimi viri D. D. Eberhardi Roggii filius. Vterque gratis receptus fuit in honorem D. D. Officialis”.

12 ADB, Bd. 21, Leipzig 1885, ss. 268–279.

13 G. C. Pisanski, op. cit., s. 16; F. Gause, op. cit., s. 288, 471.

14 W. E. Rottleuthner, op. cit., s. 14; G. C. Pisanski, op. cit., s. 17: podaje jako datę powstania szkoły rok 1376 z zaznaczeniem, że mogła być założona wcześniej.

15 F. Gause, op. cit., s. 287.

16 Altpr. Biogr., Bd. 2, s. 814.

17 Ibidem, Bd. 1, s. 223.

18 E. Hollack, F. Tromnau, *Geschichte des Schulwesens der Königlichen Haupt- und Residenzstadt Königsberg i. Pr.*, Königsberg 1899, s. 41.

19 Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem (dalej: Archiwum Berlin-Dahlem), Ostpreussische Folianten (dalej: Ostrp. Fol.) nr 1280/1: Kirchen und Schulen Visitation Alten Statt Königsperkh, 20 XI 1585, k. 26 v.

20 F. Gause, op. cit., s. 471.

nie uczniów do wykonywania śpiewu liturgicznego podczas nabożeństw²¹, można przyjąć, że założono ją po roku 1333, a przed rokiem 1441. Większość autorów (Daniel Heinrich Arnoldt, Georg Christoph Pisanski, Emil Hollack i Friedrich Tromnau)²², idąc za przekazem historyka Prus – Christopharta Hartknocha (1644–1687) przyjmuje, że szkoła łacińska powstała tu w roku 1525²³. Identyfikują oni wspomnianą przez Hartknocha fundację szkolną, powstałą rok przed ustawą krajową z 1526 r. właśnie ze szkołą w Lipniku²⁴. Ta najmniejsza z królewieckich szkół otrzymała w latach 1580 oraz 1614 nowe budynki w pobliżu lipnickiego kościoła²⁵. Do drugiej połowy XVI w. zatrudniano w niej wyłącznie rektora oraz kantora, na którym to stanowisku następowały częste zmiany, związane z awansem na lepiej płatne urzędy²⁶. Dokumenty z wizytacji przeprowadzonej w 1585 r. przynoszą informacje o stu osiemdziesięciu uczniach pobierających naukę w szkole w Lipniku²⁷. Pierwszym, rektorem znanym z imienia i nazwiska, był odnotowany w 1572 r. Simon Leusker, lipnicki rajca, a w późniejszym czasie burmistrz²⁸. W XVII w. grono wykładowców powiększyło się do siedmiu osób²⁹.

W połowie XVI w. młodzież w Królewcu wychowywana i kształcona była w duchu reformacji i humanizmu w trzech wyżej wspomnianych miejskich szkołach łacińskich oraz w powiązanej z uniwersytetem partykularzu, stanowiącym dużą konkurencję dla pobliskiej szkoły katedralnej w Knipawie³⁰. Dla porównania można przypomnieć, że w Gdańsku w sąsiednich Prusach Królewskich działało w XVI i XVII w. aż sześć szkół łacińskich przygotowujących do studiów uniwersyteckich³¹.

Podstawę humanistycznej szkoły protestanckiej stanowiły opracowane przez Marcina Lutra i Filipa Melanchtona programy nauczania, w których dążono do połączenia elementów wyznaniowych z nowymi prądami renesansowymi³². W przygotowanej w 1528 r. przez Melanchtona ordynacji dla Saksonii³³, system kształcenia oparto przede wszystkim na studiowaniu Ewangelii oraz pism humanistów. W nauczaniu łaciny zalecano przystanie z podręczników Melanchtona, a także czytanie dzieł autorów starożytnych: Katona Starszego (ok. 234–149 p.n.e.), Cyncerona (106–43 p.n.e.) i Wergiliusza (70–19 p.n.e.). Dzieła Homera (VIII w. p.n.e.) oraz Nowy Testament miały być pomocne przy wykładaniu greki, natomiast podstawę nauczania dialektyki stanowić miała praca Me-

21 W. E. Rottleuthner, op. cit., s. 14: „dass er fleissig mit den Schuelern in der Kirche singen moege”.

22 G. C. Pisanski, op. cit., s. 18; D. H. Arnoldt, *Preussische Kurzgefasste Kirchengeschichte des Koenigreichs Preussen*, Koenigsberg 1769, s. 375.

23 T. Oracki, *Słownik biograficzny Warmii, Prus Książęcych i Ziemi Malborskiej od połowy XV do końca XVIII wieku*, t. 1, Olsztyn 1984, ss. 84–85; K. Hartknoch, *Preussischen Kirchenhistoria darinnen von Einführung der christlichen Religion in diese Lande*, Frankfurt–Leipzig 1686, s. 278.

24 E. Hollack, F. Tromnau, op. cit., s. 41.

25 F. Gause, op. cit., s. 287, 473.

26 W. E. Rottleuthner, op. cit., s. 14.

27 Archiwum Berlin-Dahlem, Ostpr. Fol., nr. 1280/2, k. 24 v.

28 W. E. Rottleuthner, op. cit., s. 14.

29 F. Gause, op. cit., s. 471.

30 *Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte* (dalej: URG), hrsg. v. P. Tschackert, Bd. 2, Leipzig 1890, Nr 1370, s. 433; *Fundation des Partikulars zu Koenigsberg* 24 X 1541.

31 K. Kubik, *Koncepcje dydaktyczno-wychowawcze w szkolnictwie gdańskim za czasów I Rzeczypospolitej*, „Gdańskie Zeszyty Humanistyczne”, *Pedagogika*, nr 5, 1969, s. 76; Z. Nowak, *Kultura, nauka i sztuka w Gdańsku*, w: *Historia Gdańska*, red. E. Cieślak, t. 2 (1454–1655), Gdańsk 1982, s. 359; w Toruniu działały trzy szkoły łacińskie, a w Elblągu i Chełmnie po dwie.

32 Z. Nowak, *Kultura, nauka i sztuka w Gdańsku*, s. 364.

33 Z. H. Nowak, *Z dziejów gimnazjum chełmińskiego w latach 1554–1556*, w: *Prusy Książęce i Prusy Królewskie w XVI–XVIII wieku*, red. J. Wijaczka, Kielce 1997, s. 216.

lanchtona *Eromatibus dialecticis*. W wyższych klasach jako wykładnia zasad nowej wiary służyć miał czytany wraz z nauczycielem po niemiecku, łacinie oraz w języku greckim³⁴, a następnie objaśniany przez pastora *Mały Katechizm* Lutra³⁵.

Przy każdej z trzech miejskich szkół Królewca prowadzono także specjalne internaty dla ubogich, lecz zdolnych uczniów (*Pauperhäuser*). W 1580 r. założono taki dom w Knipawie, a na początku XVII w. w Starym Mieście i Lipniku³⁶, w których w 1631 r. wzniesiono nowe gmachy internatów – przy szkole staromiejskiej w zaułku *Auf dem Danziger Keller* oraz w Lipniku na rogu ulic Długiej (*Langgase*) i *Paupersteig*. W każdym z internatów zamieszkiwało zwykle od dwudziestu do czterdziestu uczniów, a opiekę nad nimi sprawował rajca, kaznodzieja oraz dwóch wychowawców. *Pauperhäuser* prowadzone były przez konrektora lub kantora, który również otrzymywał w nim bezpłatne mieszkanie. Instytucje te utrzymywano z legatów i datków mieszczan³⁷.

II. Muzyka i śpiew w liturgii Kościoła protestanckiego Prus Książęcych w XVI wieku

Decydujący wpływ zarówno na formy muzyki we mszy, jak i nauczanie jej w szkołach miały poglądy Lutra. Zdaniem reformatora muzyka nie stanowiła jedynie elementu dekoracyjnego, nie powinna być również przedmiotem wyłącznie estetycznej kontemplacji, lecz jako dar boży i przejaw bożego działania posiadała wielką moc oddziaływania na człowieka³⁸. Tym samym chorały, hymny, pieśni oraz psalmy³⁹ były jednym ze środków propagowania nowej religii, a przed wiernymi postawiono zadanie właściwego przygotowania się do aktywnego uczestnictwa we mszy⁴⁰.

10 grudnia 1525 r. sejm w Królewcu ogłosił ordynację krajową (*Landesordnung*), regulującą sprawy państwowe, oraz ordynację kościelną (*Kirchenordnung*), ustalającą porządek kościelny w Księstwie. Porządek ceremonii liturgicznych w Prusach Książęcych ustalała anonsowana już wcześniej w artykule czwartym ordynacji kościelnej tzw. *Agenda*, czyli artykuły o ceremoniach, które ukazały się drukiem w marcu 1526 r.⁴¹

Wydawane w Prusach ordynacje kościelne bardzo precyzyjnie regulowały udział muzyki w liturgii. W rozporządzeniu z 1525 r. biskup sambijski Georg Polentz (1478–1550)⁴² oraz pomezkański Erhard Queiss (zm. 1529)⁴³ wezwali wszystkich wiernych do aktywnego uczestnictwa w sprawie muzycznej nabożeństw i do korzystania z wydanych w 1524 r. w Wittenberdze śpiewników Lutra, tj. zawierających osiem pieśni *Malego śpiewnika* oraz liczącego osiemnaście pieśni *Enchiridionu*⁴⁴. Nowy repertuar muzyki religijnej składał się z łacińskich hymnów i pieśni kościelnych zaopatrzonych w niemieckie teksty, jak również z kompozycji, których melodie zaczerpnięte zostały z twórczości świeckiej i zaadaptowane na użytek Kościoła protestanckiego. Pieśń religijna sta-

34 F. Gause, op. cit., s. 287.

35 E. Hollack, F. Tromnau, op. cit., s. 52.

36 Ibidem, s. 79.

37 F. Gause, op. cit., s. 473.

38 J. Butt, op. cit., s. 1.

39 L. Mokrzecki, *Wokół staropolskiej nauki i oświaty. Gdańsk – Prusy Królewskie – Rzeczpospolita*, Gdańsk 2001, s. 344.

40 J. Butt, op. cit., s. 12.

41 J. Małek, *Reformacja w Prusach Książęcych*, w: *Dwie części Prus. Studia z dziejów Prus Książęcych i Prus Królewskich w XVI i XVII wieku*, Olsztyn 1987, ss. 164–165.

42 Altpr. Biogr., Bd. 2, s. 513.

43 Ibidem, Bd. 2, ss. 526–527.

44 T. Wojak, *Ustawy kościelne w Prusach Książęcych w XVI wieku (1525–1568)*, Warszawa 1993, s. 41.

ła się nieodzownym elementem liturgii⁴⁵, a każdy zbór luterański zobowiązany został do zorganizowania towarzyszącego nabożeństwu własnego chóru, w skład którego wchodzić mieli uczniowie miejscowej szkoły oraz duchowni.

W związku z faktem, że w wielu miejscowościach Prus Książęcych, w tym także w Królewcu, wiele czytań i śpiewów wykonywano w języku niemieckim, biskupi wyrazili zgodę na wykonywanie w tym języku podczas jutrzni i nieszporów śpiewów Introitu, *Et in terra, Sanctus, Agnus Dei* oraz responsoriów do czasu, gdy uczniowie tamtejszych szkół opanują ich łacińskie wersje⁴⁶.

Podczas porannej jutrzni do obowiązków uczniów należało wykonanie dwóch lub trzech psalmów w przekładzie Marcina Lutera, odśpiewanie odpowiedniego responsorium oraz odpowiedź na intonowaną przez kapłana antyfonę *Erzeige uns Herr dein Barmherzigkeit*⁴⁷.

Chór odgrywał również istotną rolę podczas nieszporów. W czasie tego nabożeństwa wierni traktowani byli jedynie jako bierni słuchacze, a na intonowane przez kapłana wersety odpowiadał śpiewem wyłącznie chór lub organista⁴⁸. Podczas nieszporów uczniowie wykonywali również jeden, dwa lub trzy psalmy zawarte w drugiej części psalterza oraz *Magnificat* w języku niemieckim⁴⁹.

Każda z odprawianych mszy rozpoczynała się śpiewanym przez chór szkolny łacińskim Introitem lub wprowadzanym w jego miejsce niemieckim psalmem, wykonywanym do chwili, gdy uczniowie opanują połowę łacińskiego Introitu lub cały łaciński psalm⁵⁰. W dalszej części liturgii wykonywano pieśń zawierającą elementy *Credo* oraz *Sanctus*⁵¹. Udzielaniu komunii towarzyszyły niemieckie pieśni *Jesus Christus unser Heiland* oraz *Got sei gelobet*⁵².

W wyborze liturgicznego repertuaru muzycznego opierano się głównie na śpiewnikach wydawanych w Prusach. Dwa pierwsze zbiory pieśni ukazały się już w 1527 r.⁵³ w oficynie Hansa Weinreicha (zm. 1559/60)⁵⁴. Zawarte w nich anonimowe kompozycje zaopatrzone były w melodie skomponowane prawdopodobnie przez królewieckiego kantora Hansa Kugelmanna (ok. 1495–1542)⁵⁵, zaś autorstwo tekstów przypisuje się samemu księciu Albrechtowi⁵⁶ lub przebywającemu w Królewcu w latach 1526–1527, Johannesowi Freiherr von Schwarzenbergowi⁵⁷. Na potrzeby szkoły przeznaczony był również inny śpiewnik – *Concentus novi trium vocum*, większość utworów którego skomponował Hans Kugelmann⁵⁸. Na polecenie księcia Albrechta trzysta dwadzieścia egzemplarzy tego opublikowanego w 1540 r. w Augsburgu zbioru sprowadzono do Królewca za pośrednictwem wysłannika księcia – Sylwestra Raida⁵⁹, by następnie rozdzielić je po-

45 W. Hubatsch, *Geschichte der evangelischen Kirche Ostpreussens*, Bd. 1, Göttingen 1968, s. 49.

46 E. Sehling, *Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts. Das Herzogtum Preussen. Polen, die ehemals polnischen Landesteile des Königreichs Preussen. Das Herzogtum Pommern*, Bd. 4, Leipzig 1970, s. 31.

47 Ibidem, s. 30.

48 T. Wojak, op. cit., ss. 39–43.

49 E. Sehling, op. cit., s. 31.

50 E. Hollack, F. Tromnau, op. cit., s. 55.

51 E. Sehling, op. cit., s. 37; T. Wojak, op. cit., s. 44.

52 E. Sehling, op. cit., s. 38.

53 W. Hubatsch, op. cit., s. 50, 190.

54 Altpr. Biogr., Bd. 2, s. 786.

55 *The New Grove Dictionary of Music and Musicians* (dalej: NG), Vol. 12, London 2001, s. 2.

56 J. Müller-Blattau (hrsg.), *Die zwei ältesten Königsberger Gesangbücher von 1527*, Kassel 1933, ss. 10–12.

57 W. Hubatsch, op. cit., s. 50.

58 Ibidem, s. 50: Kompozytorami innych utworów byli: Thomas Stoltzer, Johannes Heugel, Georg Planckenmüller oraz Valentin Schnellinger.

59 URG, Bd. 2, Leipzig 1890, Nr. 1278, 21 IX 1540, s. 407; Nr. 1298, 28 X 1540, s. 413.

między kościoły i szkoły. Szczególną popularnością w ówczesnych szkołach cieszyły się dwadzieścia sześć trzygłosowych pieśni z tego zbioru. Autorami tekstów zawartych w zbiorze kompozycji byli: Marcin Luter, Nicolaus Decius (ok. 1485– po 1546)⁶⁰ oraz biskupi: Paulus Speratus i Johannes Poliander (1487–1541)⁶¹.

Kolejne zmiany w kwestiach liturgicznych wprowadziła ordynacja kościelna Prus Książęcych z 1544 r.⁶² Zdecydowano wówczas między innymi o wyborze pieśni obowiązujących w Kościele krajowym, wśród których znalazło się także pięć kompozycji Lutra oraz jedna Johannes Polian-dra⁶³. Msze rozpoczynać miał wykonywany przez chór szkolny niemiecki psalm lub pieśń⁶⁴ *Es wolt uns Got gnedig sein, Erbarm dich mein, o herre Gott, Aus tiefer Noth, Ach Gott vom Himmel sich darein, Wer Got nicht mit uns dieses Zeit, Er spricht der unweisen Mund wol*, zastępowane w główne święta kościelne – Boże Narodzenie, Wielkanoc i Zielone Świątki – intonowanym przez kapłana niemieckim lub łacińskim Introitem, na który chór odpowiadał antyfoną przeznaczoną na dany dzień roku liturgicznego. W analogiczny sposób wykonywano śpiew *Gloria*, gdy po chorałowej intonacji kapłana uczniowie przejmowali wokalną realizację dalszych wersetów. Rozporządzenie z 1544 r. regulowało także w bardzo precyzyjny sposób rodzaje śpiewów wprowadzanych w miejsce praktykowanego w Kościele katolickim *Alleluia*. Należały do nich psalmy oparte na melodiach funkcjonujących dotąd w Kościele katolickim, z nowymi tekstami Marcina Lutra – *Ein feste Burg ist unser Got, Von der Taufe Christi lub Vater unser im Himmelreich*, a także *Ach Vater unser, der du bist*. Natomiast w miejsce *Credo*, podobnie jak to uczyniono we wcześniejszej ustawie, wprowadzono pieśń *Wir gleuben alle an einen Got*⁶⁵.

Specyfiką liturgii w Królewcu stało się wokalne wykonanie litanii bezpośrednio po kazaniu⁶⁶, przy czym zalecano wprowadzanie tej praktyki we wszystkich miejscowościach Prus Książęcych, w których działały szkoły. Litania mogła być również zastępowana odśpiewaną przez cały zbór pieśnią autorstwa biskupa pomezkańskiego Paula Speratusa (1484–1551)⁶⁷ *Nun freuet euch, lieben Christen gemein, Nun lob mein Seel den Herren lub Vater unser*. Następnie chór, a wraz z nim pozostali wierni, wykonywali *Sanctus* w języku niemieckim lub pieśń *Jesaia dem Propheten das geschach*, a podczas komunii pieśń Jana Husa (ok. 1370–1415) *Jesus Christus unser Heiland* oraz niemieckojęzyczne *Agnus Dei (Lamm – Lamm Gottes)*⁶⁸. Chór szkolny rozpoczynał też każdą modlitwę poranną oraz wieczorne nieszpory wykonaniem odpowiedniego psalmu, a kończył je wskazanym w ustawie łacińskim *responsorium*⁶⁹.

Wydana 25 września 1558 r. kolejna ustawa kościelna zachowała wcześniejszy repertuar pieśni wykonywanych podczas nabożeństw. W kościołach Królewca oraz innych większych miastach Prus Książęcych wokalne wykonanie łacińskiego Introitu powierzono wyłącznie chórom szkolnym, natomiast w miejscowościach, w których nie funkcjonowały szkoły, wprowadzano w to miejsce psalm w języku polskim lub niemieckim. Zalecano także wykonywanie śpiewu *Allelu-*

60 MGG, Bd. 5, szp. 643–646.

61 J. Müller-Blattau, *Geschichte der Musik in Ost- und Westpreussen*, Königsberg 1931, s. 24.

62 *Ordnung vom eusserlichen Gottesdienst und Artikel der Ceremonien, wie es in den Kirchen des Herzogthums Preussen gehalten wird*, Königsberg 1544, druk w: E. Sehling, op. cit., ss. 64 i n.

63 W. Hubatsch, op. cit., s. 50.

64 E. Hollack, F. Tromnau, op. cit., s. 55.

65 E. Sehling, op. cit., s. 64.

66 T. Wojak, op. cit., s. 68.

67 *Altpr. Biogr.*, Bd. 2, s. 685.

68 E. Sehling, op. cit., ss. 65–66.

69 T. Wojak, op. cit., ss. 68–73.

ia w języku łacińskim i zastępowanie go jedynie w ważne święta kościelne niemieckimi pieśniami pochwalnymi⁷⁰. Pomimo dążenia reformatorów do wprowadzania do liturgii języków narodowych, ze względu na szczególne miejsce łaciny w programie nauczania szkół miejskich, zezwolono na wykonywanie w tym języku Introitu oraz psalmów. Kierowane przez kantorów chóry szkolne w dalszym ciągu zobowiązane były do przygotowania oprawy muzycznej nabożeństw porannych i wieczornych, podczas których Introit mógł być zastępowany religijnymi pieśniami łacińskimi⁷¹. Pastorzy oraz nauczyciele zobowiązani zostali do ćwiczenia z wiernymi, szczególnie zaś z młodzieżą, przed danym nabożeństwem nowych chorałów. W poniedziałki, wtorki, czwartki i piątki odprawiano w Królewcu skrócone nieszpory, podczas których uczniowie wykonywali jeden, dwa lub trzy psalmy, responsorium oraz odpowiedni hymn. Początek nieszporów w środę ogłaszały dzwony, na których dźwięk uczniowie udawali się na nabożeństwo, wykonując, podobnie jak i w sobotę oraz w niedzielę, wszystkie śpiewy liturgiczne. Nie mogli oni również opuszczać kościoła po kazaniu, na zakończenie mszy bowiem musieli odśpiewać *Magnificat*⁷².

Podstawę repertuaru religijnego stanowił śpiewnik chorałowy dla Prus Książęcych *Die deutsche Litanei zu zwei Chören, wie man sie pflegt zu halten in dem Fürstentum Preussen 1557*, a także wydany rok później zbiór pieśni trzech braci Kugelmannów – Hansa, Melchiora oraz Paula – oraz innych kompozytorów królewieckich, jak również dedykowany księciu Albrechtowi rękopiśmienny zbiór stu dwudziestu pieśni ewangelickich zebranych przez Heinricha von Miltitza (ok. 1475–ok. 1545⁷³)⁷⁴.

Ludności polskojęzycznej zalecano wykonywanie pieśni opublikowanych w pierwszym drukowanym polskim kancjonale ewangelickim Jana Seklucjana (1571–1578)⁷⁵ – *Pyesny duchowne, a nabożne, nowo zebrane y wydane przez Jana Seclvciana. W Krolewczu Pruskym Mense Augusto, Anno Domini 1547*. W zbiorze Seklucjana zamieszczono trzydzieści pięć pieśni, dokładnie tyle, ile zawierało wydanie śpiewnika Lutra *Geistliche Lieder und Psalmen*. Dwudziestu pięciu utworom towarzyszył zapis nutowy, natomiast przy kolejnych sześciu wskazano melodię ich wykonania. Śpiewnik ten stanowił kompilację pieśni praktykowanych dotąd podczas liturgii, jednak z nowymi tekstami o charakterze zbliżonym do ich pierwowzorów⁷⁶. Kancjonał Seklucjana doczekał się już w 1559 r. kolejnego, rozszerzonego wydania⁷⁷.

Repertuarowi muzyki liturgicznej szczególnie dużo miejsca poświęcono w ordynacji z 1568 r. Po raz pierwszy pojawiły się w niej wskazówki dotyczące praktyki wykonawczej. W kwestii języka liturgii preferowano język niemiecki, z zaznaczeniem możliwości wykonywania przez uczniów psalmów w języku łacińskim⁷⁸, aby w ten sposób mogli oni utrwalić wiedzę zdobytą w szkole⁷⁹.

Ustawa z 1568 r. jeszcze bardziej zwiększyła udział chórów szkolnych w nabożeństwach⁸⁰. W Królewcu i innych miastach, w których znajdowały się szkoły łacińskie, nieszpory otwierała intonowana przez diakona antyfony *Deus in adiutorium meum*, na którą śpiewem odpowiadał chór.

70 E. Hollack, F. Tromnau, op. cit., s. 55.

71 T. Wojak, op. cit., ss. 93–134.

72 E. Hollack, F. Tromnau, op. cit., s. 55.

73 Altpr. Biogr. Bd. 1, s. 438.

74 W. Hubatsch, op. cit., ss. 50–51.

75 T. Oracki, op. cit., t. 2, Olsztyn 1988, ss. 146–149.

76 I. Warmiński, *Andrzej Samuel i Jan Seklucjan*, Poznań 1906, s. 217 i n.

77 P. Fijałkowski, op. cit., s. 191.

78 J. Müller-Blattau (hrsg.), *Die zwei ältesten Königsberger Gesangbücher*, s. 4.

79 E. Sehling, op. cit., s. 74.

80 G. Düsterhaus, op. cit., ss. 21–22.

Następnie dwóch chłopców z chóru śpiewało przeznaczoną na dany dzień antyfonę, po czym cały zespół wykonywał jeden lub dwa psalmy, śpiewając kolejne wersy na zmianę z solistami „abwechself einen vers und den andern, wie gebreuchlich”. Po psalmach śpiewano responsorium oraz hymn, natomiast po kazaniu łaciński *Magnificat* z antyfoną. W niedziele psalmy, responsoria oraz hymny intonował kapłan, a po odczytaniu fragmentu katechizmu uczniowie wykonywali *Magnificat* w języku niemieckim na melodię psalmu *Meine Seel erhebet den Herrn und mein Geist freuet sich Gottes meines Heilands* wraz z antyfoną *Christum unser Heiland, ewigen Gott, Mariä Sohn, preisen wir in Ewigkeit*. Natomiast w uroczyste święta roku liturgicznego *Magnificat* wykonywano po łacinie przed kazaniem, wprowadzając po kazaniu niemiecką pieśń. W omawianej ustawie zwrócono szczególną uwagę na psalm *Nunc dimittis*, podkreślając, że w miarę możliwości jego realizację należy powierzyć organiście⁸¹. W mniejszych parafiach miejskich oraz we wsiach zalecono, by podczas nieszporów śpiewano jeden lub dwa niemieckie psalmy, zwłaszcza psalmy Lutra⁸².

Gdy w 1569 r. ukazało się w Królewcu wydanie śpiewnika Marcina Lutra *Der kleine Katechismus D. Martin Luthers, ganz ordentlich in Gesang Weis, samt anderen christlichen Liedern*, znajdujące się w nim pieśni stały się obowiązującym w szkołach repertuarem. W śpiewniku tym obok głównych fragmentów katechizmu oraz modlitw znalazły się pieśni na urodziny, chrzciny, wesela i pogrzeby oraz wszystkie święta kościelne z wyjątkiem Bożego Narodzenia.

Powszechność śpiewu chorałowego podczas nabożeństw luteranckich w Prusach Książęcych potwierdzają spisane podczas wizytacji kościelnych inwentarze szkół łacińskich. Jednym z podstawowych śpiewników był kancjonał Lucasa Lossiusa (1508–1582)⁸³, obecny poza Królewcem także w szkołach w Dąbrównie (1579), Welawie (1585) oraz Kętrzynie (1581)⁸⁴. W szkole w Rybakach znajdował się w 1569 r. także mszał Lossiusa⁸⁵. W wielu szkołach korzystano również z niemiecko- i łacińskojęzycznych psalterzy, łacińskich ksiąg gradauałów i responsoriów czy zbioru chorałów Johanna Spangenberg (zm. 1550⁸⁶)⁸⁷, a w inwentarzu kantora w Dąbrównie odnotowano w 1579 r. rękopiśmienny śpiewnik w języku polskim⁸⁸.

III. Muzyka w programie nauczania szkół łacińskich Prus Książęcych w XVI/XVII wieku ze szczególnym uwzględnieniem trzech miast Królewca

Od czasów średniowiecza nauczanie oparte było na starożytnym systemie siedmiu sztuk wyzwolonych (*septem artes liberales*), w którym pierwszy stopień – *trivium* – obejmował gramatykę, retorykę i dialektykę, natomiast muzyka obok arytmetyki, geometrii i astronomii wchodziła w skład kształcenia wyższego – *quadrivium*. W praktyce w szkołach łacińskich realizowano tylko pierwszy stopień, dlatego szkoły te nazywano potocznie szkołami trywialnymi. Przedmioty z dru-

81 E. Sehling, op. cit., s. 74.

82 Ibidem, s. 75.

83 ADB, Bd. 19, Berlin 1969, ss. 220–221.

84 G. Düsterhaus, op. cit., s. 210, 213, 215, 217.

85 F. Koch, *Kirchen- und Schulverhältnisse im Herzogtum Preussen in den Jahren 1568, 69 und 70*, „Ostdeutsche Monatschrift für Erziehung und Unterricht”, 1903, Bd. 1, s. 526.

86 ADB, Bd. 35, Berlin 1971, ss. 43–46.

87 G. Düsterhaus, op. cit., ss. 209–211, 215; F. Koch, *Masurische Kirchen- und Schulverhältnisse in den Jahren 1579 und 1581. Ein Beitrag zur preussischen Kirchen- und Schulgeschichte*, „Ostdeutsche Monatschrift für Erziehung und Unterricht”, 1904, Bd. 2, s. 385.

88 Ibidem, s. 213.

giego stopnia edukacji ograniczano do nauki śpiewu oraz elementarnych zasad arytmetyki, posługiwania się miarami i kalendarzem⁸⁹.

Zgodnie z wydanym w 1528 r. przez Melanchtona programem nauki protestanckiej szkoły humanistycznej, zawartym w ordynacji dla szkół księstwa saskiego, muzyka zając miała odrębne i szczególnie ważne miejsce w programie nauczania szkół protestanckich, a ten, kto nie odczuwał jej dobroczynnego wpływu, pozbawiony był – zdaniem reformatora – wszelkich ludzkich emocji⁹⁰. Według wspomnianych wskazówek Melanchtona, a także ordynacji dla Brunszwiku innego przywódcy reformacji – Johanna Bugenhagena (1484?–1558)⁹¹ – na praktyczne zajęcia muzyczne powinno się przeznaczać jedną godzinę dziennie między dwunastą a pierwszą po południu⁹². Postulowano przy tym ograniczenie do minimum, wykładanych na podstawie prac łacińskich i niemieckich, zagadnień teoretycznych, na rzecz ich praktycznego zastosowania podczas wykonywania w formie chorałowej (jednogłosowej) oraz figuralnej (wielogłosowej) śpiewów liturgicznych⁹³.

Zwiększenie udziału muzyki w życiu liturgicznym Kościoła protestanckiego spowodowało podniesienie poziomu nauczania tego przedmiotu w szkołach całego obszaru pruskiego. Na przykład w założonym w 1558 r. gdańskim Gimnazjum Akademickim obowiązywało od trzech do sześciu godzin muzyki w tygodniu. Przedmiotem nauczania była teoria, którą wykładali kantorzy z pomocą uczniów klas wyższych, nazywanych *succentores*. Do obowiązków kantora należała również opieka nad chórem szkolnym, występującym podczas ważnych uroczystości akademickich i miejskich. Ubożsi uczniowie klas wyższych, tzw. rekordanci, odpowiedzialni byli za oprawę muzyczną nabożeństw kościelnych, a ponadto wieczorami oraz w środy i niedziele mieli możliwość wykonywania psalmów i pieśni podczas ślubów oraz pogrzebów⁹⁴. Pod koniec XVII w. liczba lekcji muzyki została jednak zredukowana do dwóch godzin tygodniowo, przy czym główny nacisk położono na pracę z chórem szkolnym, nie zaś na wykładanie teorii muzyki⁹⁵. W elbląskim Gimnazjum Akademickim nauczanie muzyki w wymiarze jednej godziny dziennie stało się częścią programu klas niższych, przy czym dodatkowo, raz w tygodniu, odbywały się próby chóru szkolnego⁹⁶.

W Królewcu, Rydze czy Rewlu już od około 1530 r. odpowiedzialność za przygotowanie muzyki liturgicznej oraz nauczanie muzyki w szkole spoczywała na kantorze⁹⁷, którego osoba gwarantowała łączność instytucji szkolnej z pobliskim kościołem. W hierarchii pedagogów kantor zajmował wysoką pozycję – zaraz po rektorze⁹⁸. Objęcie urzędu kantora wiązało się również z możliwością awansu na stanowisko rektora czy pastora⁹⁹.

89 Z. Nowak, *Kultura, nauka i sztuka w Gdańsku*, s. 360.

90 R. Hartfelder, *Philipp Melancthon als Praeceptor Germaniae*, Berlin 1889; Z. H. Nowak, *Z dziejów gimnazjum chełmińskiego*, s. 219.

91 ADB, Bd. 3, Berlin 1967, ss. 504–508.

92 J. Butt, op. cit., s. 2.

93 Ibidem, s. 2, 52.

94 P. Podejko, *Życie muzyczne w dawnym Gdańsku*, w: *Życie muzyczne dawnego Gdańska, Pomorza i Kujaw*, red. J. Krassowski, Gdańsk 2001, s. 22.

95 L. Mokrzecki, op. cit., s. 438.

96 M. Pawlak, *Dzieje Gimnazjum Elbląskiego w latach 1535–1772*, Olsztyn 1972, ss. 67–68.

97 R. Möller, *Geschichte des Altstädtischen Gymnasiums zu Königsberg i. Pr.*, Königsberg 1847, s. 10; G. Küssel, *Beiträge zur Musikgeschichte der Stadt Königsberg in Preussen*, hrsg. v. J. Müller-Blattau, w: *Königsberger Studien zur Musikwissenschaft*, Bd. 2, Kassel 1923, s. 11; K. W. Niemöller, *Untersuchungen zur Musikpflege und Musikunterricht an den deutschen Lateinschulen vom ausgehenden Mittelalter bis um 1600*, Regensburg 1969, s. 127.

98 P. Podejko, op. cit., s. 22.

99 J. Butt, op. cit., s. 12.

Jednak nie tylko od kantora, lecz także od innych nauczycieli, wymagano posiadania przynajmniej elementarnej wiedzy muzycznej. Luter podkreślał bowiem w swych wypowiedziach, że nauczyciel, który nie potrafi śpiewać, nie jest godny sprawowania swojego urzędu¹⁰⁰. Również książę Albrecht, określając obowiązki nauczycieli w szkołach wiejskich wskazał na konieczność nauczania katechizmu¹⁰¹ oraz ćwiczenia z wiernymi śpiewów liturgicznych – psalmów i pieśni religijnych¹⁰². Podobnie jak w Gdańsku, w knipawskiej szkole katedralnej w latach 1530–1535 nauczaniem muzyki oprócz kantora zajmował się tak zwany *succentor*, którym był najczęściej uczeń klasy wyższej¹⁰³.

Stopniowe rozpowszechnienie się w XVII w. śpiewu figuralnego spowodowało konieczność zatrudniania na stanowiskach kantorów osób o wysokich kompetencjach w zakresie wiedzy muzycznej. Dlatego na urzędach tych znajdujemy często miejscowych kompozytorów, uświetniających swymi kompozycjami uroczystości rodzinne, miejskie oraz państwowe¹⁰⁴.

Kantorzy szkół królewieckich przełomu XVI i XVII w. posiadali gruntowne przygotowanie muzyczne. Nauczający w szkole lipnickiej w latach 1531–1537 Michael Meurer Galliculus (zm. 1537), znany wcześniej jako teoretyk muzyki i autor *Compendium musicae*, zyskał uznanie księcia Albrechta jako dobry wykonawca i kompozytor muzyki religijnej. Za jego pośrednictwem sprowadzano również do Prus instrumenty muzyczne¹⁰⁵. Inni lipniccy kantorzy: Philipp Davelius (1555–1634) oraz Laurentius Otto (kantor w latach 1593–1602)¹⁰⁶ wystawiali na zamku w latach 1578 oraz 1598 komedie szkolne, w których istotną rolę odgrywały partie wokalne¹⁰⁷.

O wysokich wymaganiach stawianych kantorom świadczy fakt przeprowadzania specjalnych egzaminów dla kandydatów na to stanowisko. Królewiecki kapelmistrz Johannes Eccard (1553–1611)¹⁰⁸ został zobowiązany przez senat uniwersytecki do przeprowadzania egzaminów wśród kandydatów na kantorów szkół partykularnych w Zalewie, Elku i Tylży. W roku 1600 polecił on na to stanowisko Johanna Postelmana, o którym wypowiedział się, że jest doświadczony w studiach i w muzyce oraz śpiewa dość dobrym basem¹⁰⁹. Niekiedy o objęciu urzędu kantora decydowała twórczość kompozytorska kandydata. Ubiegający się o tę posadę w szkole w Zalewie Caspar Hessianus przedstawił swój zbiór motetów *Harmonia sacra quinque vocum musicis numerum composita et specimen artis musicae* (1605)¹¹⁰.

Również szkoła partykularna w Elku mogła poszczycić się w tym okresie wykształconymi i doświadczonymi kantorami¹¹¹. Lekcje muzyki odbywały się tu w piątki o dwunastej w południe. Niektóre zajęcia poprzedzało także wykonanie polskich pieśni, a lekcje przeprowadzane w godzinach popołudniowych kończono również modlitwą oraz pieśniami¹¹². Jednak egzaminowani

100 Ibidem, s. 1.

101 G. Düsterhaus, op. cit., ss. 21–22.

102 E. Hollack, F. Tromnau, op. cit., s. 40.

103 R. Armstedt, op. cit., Bd. 1, s. 35, 37.

104 J. Butt, op. cit., s. 17.

105 Altpr. Biogr., Bd. 2, ss. 804–805.

106 G. Küssel, op. cit., s. 18.

107 K. W. Niemöller, op. cit., ss. 126–128.

108 *Die Musik in Geschichte und Gegenwart* (dalej: MGG), Bd. 6, Kassel 2001, szp. 44–48.

109 R. Armstedt, op. cit., s. 74, przyp. 3.

110 Ibidem, s. 74.

111 E. Sehling, op. cit., s. 148.

112 D. Bogdan, *Znaczenie szkół prowincjonalnych w Elku i Zalewie dla polskiego i niemieckiego elementu etnicznego w Prusach w XVI–XVII wieku, w: Postawy oraz wzajemne stosunki grup etnicznych i narodowościowych na Mazurach (XIV–XX w.)*, Giżycko 1999, ss. 14–15.

w 1594 r. z praktycznych umiejętności muzycznych uczniowie z Zalewa nie wzbudzi zachwyty wizytatorów („in Exercitio Musico des Orts Gelegenheit nach leidlich bestanden”)¹¹³. Nieco lepiej oceniono poziom szkoły w Tylży („Die Musica und das Chor derselben Schulen Gelegenheit nach ziemlich bestellet gefunden”¹¹⁴. W szkole knipawskiej natomiast dopiero w 1646 r. zobowiązano kantora do egzaminowania uczniów z praktycznych umiejętności muzycznych¹¹⁵.

O tym, jakim wymaganiom muzycznym musieli sprostać młodzi uczniowie XVI-wiecznych szkół partykularnych Prus Książęcych, świadczy rękopis kompozycji autorstwa pochodzącego z Frankonii Leonharda Brennera, dedykowany wicekanclerzowi Prus Książęcych, doktorowi Andreasowi Fabriciusowi¹¹⁶. Utwór, w formie sześciogłosowego motetu, odnaleziony został wśród akt wizytacji szkół z roku 1594 w Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem. Ta sześciogłosowa kompozycja wymagała od wykonawców wysokich umiejętności muzycznych, gdyż opracowana została w całości w technice imitacyjnej, z wykorzystaniem różnorodnych jej przejawów – m.in. dialogowania pomiędzy wyodrębnionymi z chóru dwoma czterogłosowymi zespołami. Choć nazwisko Brennera nie pojawia się w dostępnych encyklopediach muzycznych, to jednak widnieje ono w metryce studentów królewieckiego uniwersytetu, w której zapisany został pod datą 19 lipca 1594 przez rektora Levina Bucha¹¹⁷. Leonhard Brenner starał się prawdopodobnie o stanowisko kantora w szkole prowincjonalnej w Tylży, co potwierdza zamieszczona na końcu rękopisu adnotacja, utwór zaś miał świadczyć o dobrym przygotowaniu kompozytora do pełnienia tego urzędu. Dedykacja utworu wicekanclerzowi Prus Książęcych Andreasowi Fabriciusowi miała zapewne na celu zyskanie przychylności tego wysokiego urzędnika książęcego w owych staraniach¹¹⁸.

Od lat siedemdziesiątych XVI w. również w innych miastach Prus Książęcych – Bartoszycach, Sępólnu, Olsztynku, Nidzicy, Węgorzewie, Giżycku czy Ostródzie¹¹⁹ – działały prowadzone przez tamtejszych kantorów chóry szkolne. Nikolaus Decius (1485 – po 1546)¹²⁰ przed powołaniem na służbę księcia w 1540 r. w charakterze wicekantara (*Unterkantor*) zatrudniony był na stanowisku kantora w szkole w Bartoszycach¹²¹. Kantora zyskała również szkoła w Nidzicy, gdy książę przeznaczył na ten cel 30 grzywien. Wydaje się jednak, że nie było w tym czasie wielu odpowiednio przygotowanych kandydatów na ten urząd i zatrudniano czasem osoby z niewielkim przygotowaniem muzycznym. W 1579 r. nowo przyjęty rektor szkoły w Węgorzewie zobowiązany został do podniesienia swych kwalifikacji muzycznych. Nieposiadającemu wystarczającej wiedzy muzycz-

113 J. Müller, *Zur Geschichte der Provinzial Schule in Saalfeld*, Ostpreussen, Progr. Osterode 1898, s. 12; K. W. Niemöller, op. cit., ss. 124–125.

114 H. Pöhlmann, *Beiräge zur Geschichte des Königlichen Gymnasiums zu Tilsit*, Progr. Tilsit 1866, s. 26; K. W. Niemöller, op. cit., s. 124.

115 E. Hollack, F. Tromnau, op. cit., s. 69.

116 Archiwum Berlin-Dahlem, Ostpr. Fol. nr 1201/1, k. 205–213 HARMONIA Magnifico et excellentissimo viro, Do. ANDREAE FABRICIO Doctori. et Illustrissimi principiis ac Dni Georgi Friderici Marchionis Brandenburgicis Cancellario patrono et Factori suo aeternum colendo, Sex vocibus composita a Leonhardo Brennero Feuchtwangense Franco.

117 *Die Matrikel der Albertus-Universität*, Bd. 1, s. 122: „19 VII 1594 Leonhardus Brenner, Feuchtwangensis Francus, iuratus et quia pauper, dedit nihil”.

118 Archiwum Berlin-Dahlem, Ostpr. Fol., nr 1201/1, k. 213 (r.): „Leonardij Brenner Feuchtwangensis Franck selbst umb Schuldinst”.

119 F. Koch, *Kirchen- und Schulverhältnisse im Herzogtum Preussen*, s. 527; idem, *Masurische Kirchen- und Schulverhältnisse*, s. 366 i n.; K. W. Niemöller, op. cit., s. 125.

120 MGG, Bd. 5, Kassel 2001, szp. 643–646.

121 M. Federmann, *Musik und Musikpflege zur Zeit Herzog Albrechts. Zur Geschichte der Königsberger Hofkapelle in den Jahren 1525–1578*, Kassel 1932, s. 19 i n.

nej kantorowi z Giżycka zakazano wykonywania muzyki figuralnej i ograniczenie się wyłącznie do śpiewu jednogłosowego. Natomiast kantor szkoły w Kętrzynie mógł prowadzić chór wyłącznie z pomocą innych nauczycieli oraz „Aduvanten”¹²².

O miejscu muzyki w programach trzech szkół królewieckich wielu szczegółowych informacji dostarczają protokoły z wizytacji przeprowadzonej w 1585 r. Wynika z nich, że w szkole knipawskiej o szóstej rano w poniedziałki, wtorki, czwartki oraz piątki, kantor powtarzał z uczniami klasy drugiej *Katechizm* Lutra w języku łacińskim, natomiast w samo południe prowadził lekcje śpiewu. Do jego dodatkowych obowiązków należało czytanie w języku niemieckim *Katechizmu* Lutra w wolne od zajęć z chórem środy¹²³ Inwentarz kantora katedry królewieckiej Matthaeusa Gronenberga¹²⁴ z roku 1585 odnotowuje między innymi dwie księgi z responsoriami i psalmami oraz dwa egzemplarze *Psalmidii* (1553) Lucasa Lossiusa¹²⁵.

Podczas porannego nabożeństwa o szóstej rano w kościele w Lipniku uczniowie klasy pierwszej i drugiej wykonywali łaciński psalm. O godzinie dwunastej klasy pierwsza i druga brały udział w prowadzonych przez kantora teoretycznych i praktycznych lekcjach muzyki. Do obowiązków uczniów tych klas należał także śpiew podczas sobotnich niesporów¹²⁶.

Choć nie zachowały się informacje na temat muzyki w programie lekcyjnym szkoły staromiejskiej, to jednak w inwentarzu księgozbioru spisane podczas wizytacji szkoły w 1585 r., znajdujemy należące do tamtejszego chóru trzy duże łacińskie śpiewniki zawierające śpiewy Introitu i *Kyrie* oraz sekwencje na cały rok liturgiczny, księgę z responsoriami, antyfonami, hymnami, *Magnifikatem* i *Benedicamus Domino*, nieużywany prawdopodobnie katolicki psalterz łaciński oraz inny psalterz wykorzystywany podczas codziennych nabożeństw, następnie księgę *Repetitio Corporis Doctrinae*, z której we wszystkie niedziele roku liturgicznego wykonywano niemiecki *Magnificat*, a także śpiewnik z religijnymi pieśniami i psalmami Lutra. Na wyposażeniu szkoły znajdował się również jeden mały pulpit. Natomiast na znajdujących się w kościele staromiejskim dwórch emporach (starej i nowej), na których uczniowie śpiewali podczas nabożeństw, stał należący do dawnego chóru pulpit z trzema półkami, na których umieszczano wymienione wcześniej trzy wielkie księgi liturgiczne. Kolejne dwa pulpity, w tym jeden czworokątny, znajdowały się na nowej emporze¹²⁷.

W rozporządzeniu dotyczącym szkoły staromiejskiej z 1608 r. nauczyciele zobowiązani zostali do pomocy kantorowi w utrzymaniu dyscypliny wśród uczniów podczas nabożeństw („das sie nicht Mutwillen treiben”) oraz by bez pozwolenia nie opuszczali oni chóru. Nauczyciele powinni dbać również o prawidłowy sposób wykonywania śpiewu figuralnego, zastępującego podczas większych świąt i ważnych uroczystości kościelnych typowy dla gmin protestanckich chorałowy śpiew responsorialny¹²⁸.

Kształcenie muzyczne obejmowało również ubogich uczniów zamieszkujących „Pauperhäuser”. Cztery razy w tygodniu uczestniczyli oni w prowadzonych przez kantora godzinnych zajęciach muzycznych¹²⁹, przygotowujących ich do śpiewu w chórze kościelnym podczas codziennych nabożeństw, niedzielnych mszy oraz pogrzebów. Stanowiło to dla ubogiej młodzieży z „Pau-

122 F. Koch, *Masurische Kirchen- und Schulverhältnisse*, s. 366, 369, 384.

123 Archiwum Berlin-Dahlem, Ostpr. Fol., nr 1280/3, k. 23.

124 G. Küssel, op. cit., s. 38.

125 K. W. Niemöller, op. cit., s. 119, przyp. 26.

126 Archiwum Berlin-Dahlem, Ostpr. Fol., 1280/2, k. 25, 27.

127 Ibidem. Ostpr. Fol., nr. 1280/1, k. 37 v.

128 E. Hollack, F. Tromnau, op. cit., ss. 77–78.

129 Ibidem. s. 82.

perhäuser” źródło niewielkich dochodów¹³⁰. Ponadto, między trzynastą a piętnastą uczniowie ci uczestniczyli w lekcjach pisania lub śpiewu, odbywających się w miejscowych szkołach. Tworzyli oni również tzw. *chorus symphonicus*, odrębny dla każdej z królewieckich szkół, i wraz z jednym z uczniów klasy wyższej, określanym jako *praefectus*, w wyznaczone dni tygodnia o godzinie dziesiątej oraz między piętnastą a siedemnastą wędrowali ze śpiewem ulicami miasta, zbierając drobne datki i żywność¹³¹.

Muzyka wielogłosowa w wykonaniu chórów szkolnych obecna była również podczas ceremonii pogrzebowych, w których uczniowie zobowiązani byli uczestniczyć. W pochówkach wybitnych mieszczan, tzw. *Generalleichen*, brali udział wszyscy duchowni oraz nauczyciele wraz z uczniami. Śpiew mógł przyjąć formę chorałową lub figuralną, za której wykonanie otrzymywano większą zapłatę¹³², towarzyszyły mu bowiem często instrumenty – dzwony oraz organy¹³³. Ordynacja kościelna z 1525 r. wspomina o zamknięciu pogrzebu pieśnią *Media vita* lub chorałem *Mit Fried und Freud ich fahr dahin*¹³⁴. Według ustawy z 1544 r. pieśni *Media vita* czy *Mitten wir im Leben sind* lub też odpowiednie psalmy wykonywali uczniowie prowadzący procesję żałobną na cmentarz. Podczas samej ceremonii pochówku śpiewano zaś *Nunc dimittis servum tuum* lub *Nun lasst uns den Leib begraben*¹³⁵. W ustawie o ceremoniach z 1568 r. wspomniano o wykonywaniu podczas wyprowadzania trumny z domu zmarłego pieśni *Mit Fried und Freud*, następnie łacińskiego *Si bona suscepimus* lub *Media vita*, później zaś *Aus tiefer Noth* lub *Mitten wir im Leben sind*. Składaniu trumny do grobu towarzyszył śpiew *Nun lasst uns den Leib begraben*¹³⁶.

W kondukcje pogrzebowym nauczyciele mieli obowiązek iść wraz ze swoją klasą, dbając o zachowanie porządku. Zwracano również uwagę, aby nie opuszczali oni cmentarza przed zakończeniem ceremonii, lecz pozostawali do końca, dbając o prawidłowe wykonanie śpiewu figuralnego¹³⁷.

Niestety, nie zachowały się informacje dotyczące metod dydaktycznych stosowanych w nauczaniu muzyki w szkołach Królewca. W pochodzącym z 1544 r. planie lekcji szkoły w Rewlu pojawiła się wzmianka, że ucząc się śpiewu figuralnego (*cantus mensuralis*), uczniowie powinni prowadzić głos górny, nauczyciele zaś realizować partie głosów niższych. Wiadomo również, że w Królewcu do wykonywania muzyki figuralnej oprócz kantora włączali się inni nauczyciele¹³⁸, uczestnicząc czynnie w przygotowaniu oprawy muzycznej nabożeństw¹³⁹. Jako tenorzystów i basistów zatrudniano też niekiedy studentów¹⁴⁰. Wśród wykorzystywanych pomocy naukowych odnotować należy znajdujące się w szkołach, nawet w mniejszych miejscowościach, tablice z pięcioliniami. Dwie małe tabliczki z czerwonymi liniami rejestrował inwentarz szkoły w Bartoszycach (1570), a jedna duża tablica z liniami znajdowała się w 1581 r. na wyposażeniu szkoły w Kętrzynie¹⁴¹.

Nierozstrzygnięta pozostaje kwestia nauczania w szkołach gry na instrumentach. Wiadomo, że kantor grał na organach, natomiast uczniowie śpiewali. Prawdopodobnie, jako domena zresz-

130 F. Gause, op. cit., s. 473.

131 R. Möller, op. cit., s. 17; E. Hollack, F. Tromnau, op. cit., s. 84.

132 F. Gause, op. cit., s. 474.

133 E. Hollack, F. Tromnau, op. cit., s. 88.

134 T. Wojak, op. cit., s. 82.

135 Ibidem, s. 141.

136 E. Sehling, op. cit., s. 100.

137 E. Hollack, F. Tromnau, op. cit., s. 78.

138 K. W. Niemöller, op. cit., s. 131, 134.

139 J. Butt, op. cit., s. 12.

140 Ibidem, s. 23.

141 F. Koch, *Masurische Kirchen- und Schulverhältnisse*, s. 384; G. Düsterhaus, op. cit., s. 211, 215.

nych w cechu muzyków miejskich, muzyka instrumentalna pozostawała poza programem szkolnym¹⁴².

Oprócz uroczystości o charakterze religijnym muzyka w wykonaniu uczniów miejscowych szkół towarzyszyła wystawianym przedstawieniom szkolnym. Jednak ze względu na obawy rektorów, że sztuki komediowe mają zły wpływ na młodzież, zastępowano je oracjami (*Redeakte*), na które składały się dialogi mówione o treści biblijnej lub mitologicznej, a wystawiający je uczniowie występowali w kostiumach¹⁴³.

IV. Podręczniki do nauki muzyki w Królewcu w XVI/XVII wieku

Ożywione zainteresowanie twórczością muzyczną w okresie reformacji spowodowało wzrost zapotrzebowania na podręczniki do nauki muzyki. Ich autorami byli nauczyciele muzyki, kantorzy, rektorzy szkół, pastory czy wreszcie znani kompozytorzy i teoretycy. Omawiano w nich podstawowe zagadnienia teorii muzyki – elementy notacji, system solmizacji czy skale. Każdy ustęp teoretyczny uzupełniały także liczne przykłady nutowe¹⁴⁴. Do podręczników włączano również kompozycje lub ich fragmenty, które stanowić miały materiał ćwiczeniowy, przygotowujący uczniów do wykonywania muzyki religijnej, głównie liturgicznej. Były to zatem przede wszystkim chorały i śpiewy jednogłosowe z początkowo niewielkim udziałem muzyki wielogłosowej, ograniczonej do kompozycji religijnych oraz fragmentów twórczości świeckiej o wyraźnie dydaktycznym charakterze¹⁴⁵. Z czasem jednak, wraz z rozwojem praktyki muzycznej i przenikaniem nowych prądów, następował stopniowy wzrost popularności muzyki figuralnej.

Renesansowe podręczniki do nauczania muzyki, przeznaczone dla uczniów szkół łacińskich, podzielić można na dwie zasadnicze grupy. Pierwsza z nich obejmowała prace stanowiące wykładnie elementarnych zasad muzyki, druga natomiast koncentrowała się na nauce kompozycji. Szczególną popularnością cieszyła się *Musica* (1540) Nikolausa Listeniusa (ur. ok. 1510)¹⁴⁶, *Isagoges musicae Libri duo* (1596) Cyriakusa Snegassiusa (1546–1597), *Compendium Musicae latino-germanicum* (1595) Adama Gumpelzheimera (1559–1625)¹⁴⁷ oraz *Musicae figuralis praecepta brevia* (1611) Christopha Thomasa Wallisera (1568–1648)¹⁴⁸.

Podręczniki do nauki muzyki otwierał zwykle rozdział omawiający podstawowe terminy muzyczne: klucze, notacje, pauzy, oznaczenia taktowe i ligatury. W dalszej części przedstawiano system solmizacji Guidona i związane z nim transpozycje. Pierwszą część podręcznika zamykały zazwyczaj przykłady graficzne rodzajów pauz i synkop. Kolejne zagadnienia poruszane w tego rodzaju pracach to kwestie interwałów oraz skal muzycznych, które ilustrowano głównie fragmentami kompozycji jednogłosowych. Problemom wielogłosowości poświęcano niewiele miejsca, ograniczając się do pobieżnego przedstawienia podstawowych terminów związanych z tego rodzaju twórczością muzyczną¹⁴⁹.

142 F. Gause, op. cit., s. 291; K. W. Niemöller, op. cit., s. 122.

143 E. Hollack, F. Tromnau, op. cit., s. 70; F. Gause, op. cit., s. 474: obawy o zły wpływ sztuk komediowych na młodzież żywił rektor szkoły knipawskiej Andreas Mylius (1606–1649).

144 L. Mokrzecki, op. cit., s. 349.

145 J. Lester, *Between Modes and Keys*, New York 1989, s. 68.

146 NG, vol. 14, s. 755.

147 Ibidem, vol. 10, ss. 582–583.

148 Ibidem, vol. 27, ss. 43–44.

149 H. Gehrmann, *Johann Gottfried Walther als Theoretiker*, Viertel Jahrsschrift für Musikwissenschaft, 1891, Bd. 7, ss. 497–498.

Przełom XVI i XVII w. to również okres rozwoju teorii muzyki na obszarze Prus Książęcych, choć pierwszy muzyczny traktat teoretyczny – *De ratione componendi cantus*, autorstwa Thomaśa Hornera z Egeru, powstał w Królewcu już w 1546 r., stając się jednocześnie pierwszym królewieckim drukiem nutowym¹⁵⁰. Praca ta dotyczyła zagadnień związanych z nauką kompozycji i skierowana była do osób posiadających przynajmniej elementarne wykształcenie muzyczne. Horner, który w roku założenia Akademii Królewieckiej w 1544 r. znalazł się w grupie jej pierwszych studentów, później prawdopodobnie wykładał teorię muzyki na tej uczelni¹⁵¹.

Ogółem do połowy XVII w. wydrukowano w Królewcu sześć podręczników do nauki muzyki. Ich autorami byli: królewiecki kantor kościoła katedralnego i kapelmistrz Johannes Stobaeus (1580–1646)¹⁵², kantor lipnicki Laurentius Ribovius (27 listopada 1601 – 15 sierpnia 1644)¹⁵³ oraz katedralny organista do 1630 r., a przez następne dwadzieścia lat organista przy gminie wyznania reformowanego – Michael Weida (ur. 1581)¹⁵⁴. Wydana w Królewcu praca Weidy z zakresu teorii muzyki to stanowiąca elementarz muzyczny: *Methode, der Jugend aus rechtem Fundament, ohne einige Beschwer, die Vokalmusik fast spielend beizubringen* (1650)¹⁵⁵.

W 1652 r. ukazała się w Królewcu kolejna rozprawa zatytułowana *Bericht von denen Modis musicis, aus den besten, ältesten und bewährtesten Autoribus der Musik zusammen getragen*, autorstwa kantora kościoła w Rossgarten na przedmieściach miasta, a od 1654 r. kantora kościoła staromiejskiego, Conrada Matthäi (1619–1667)¹⁵⁶. Temu przedsięwzięciu wydawniczemu patronował wielki miłośnik muzyki prof. Albert Linemann (1603–1653)¹⁵⁷, wykładowca matematyki, fizyki i astronomii na Uniwersytecie Królewieckim. Matthäi zaprezentował zbudowaną na zasadach matematyki, opartą na wzajemnej zależności dźwięków, swoją własną teorię muzyki, którą objaśnił obrazowo na przykładzie figur geometrycznych¹⁵⁸.

Wreszcie w 1667 r. ukazał się w Królewcu podręcznik dla początkujących w sztuce muzycznej, autorstwa następcy Conrada Matthäi na urządzie kantora staromiejskiego, Christiana Stephani (zm. 1709)¹⁵⁹. Zawierał on ułożone w formie pytań i odpowiedzi podstawy zasad muzyki: *Rudimentum Musicae, oder erste Anweisung zur Singekunst*, a ciekawostką jest fakt, że Stephani wprowadził podobne do współczesnego chromatyczne oznaczenie nut (np. c-cis, d-dis itd.)¹⁶⁰.

O poziomie i metodach pedagogicznych stosowanych w XVII-wiecznych podręcznikach do nauki muzyki możemy się przekonać na podstawie analizy odnalezonego w zbiorach specjalnych Biblioteki Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie egzemplarza pierwszego wydania pracy Laurentiusa Riboviusa¹⁶¹. Wydany w Królewcu w 1634 r. podręcz-

150 O. Ungewitter, *De Ratione componendi cantus. Autore Thoma Hornero Egrano*, *Altpreussische Monatschrift*, 1885, Bd. 22, ss. 50–51.

151 *Die Matrikel der Albertus Universität*, Bd. 1, Leipzig 1909, nr 279, s. 4: wpis w metryce brzmi „Thomas Hornerus, Egranus” obok odnotowano 10 groszy wpisowego; G. C. Pisanski, op. cit., s. 212 i n.

152 NG, vol. 22, ss. 394–396.

153 *Biographisch-Bibliographisches Quellen-Lexicon der Musiker und Musikgelehrten der christlichen Zeitrechnung bis zur Mitte des neunzehnten Jahrhunderts*, hrsg. R. Eitner, Bd. 8, Leipzig 1903.

154 G. C. Pisanski, op. cit., ss. 262–263.

155 *Chronik von Königsberg i. Pr. (1500–1800)*, hrsg. v. C. H. T. Flögel, Königsberg 1855, s. 33; G. C. Pisanski, op. cit., ss. 424–425: autor ten już wcześniej, w 1628 r., wydał w Gdańsku pracę „Discursus musicus”.

156 *Altpr. Biogr.*, Bd. 1, s. 426.

157 *Ibidem*, s. 401.

158 G. C. Pisanski, op. cit., s. 425; *Chronik von Königsberg*, s. 33.

159 *Altpr. Biogr.*, Bd. 2, s. 698.

160 G. C. Pisanski, op. cit., s. 425.

161 Autorka dziękuje mgr Jolancie Bieruli z OBN im. W. Kętrzyńskiego w Olsztynie za wskazanie i udostępnienie starodruku.

nik *Enchiridion Musicae oder kurtzer Begriff der Singekunst (Kompendium zasad muzyki albo krótke przedstawienie sztuki śpiewu)* autorstwa Riboviusa, to jedyny z królewieckich traktatów muzycznych, przeznaczony dla uczniów szkoły w Lipniku, w której w latach 1628–1644¹⁶² pełnił on funkcję kantora¹⁶³. O popularności pracy Riboviusa świadczą aż dwa wydania podręcznika – pierwsze z roku 1634 oraz kolejne, rozszerzone, z 1638 r. Krótki artykuł poświęcił mu w 1868 r. Otto Ungewitter¹⁶⁴, natomiast wzmiankę o druku z 1638 r. zamieścił w swej pracy Georg Christoph Pisanski¹⁶⁵.

Egzemplarz traktatu Riboviusa z 1634 r., подарowany został przez autora z okazji Nowego Roku 1634 jednemu z jego uczniów, Johannowi Z[immer]mannowi, co potwierdza osobista dedykacja Riboviusa zamieszczona na wewnętrznej stronie okładki. Na tej samej stronie widnieje wykalgigrafowane inną ręką nazwisko „Holländer”. Odręczne podpisy oraz notatki zamieszczone na kolejnych kartach starodruku świadczą o tym, że egzemplarz ten był używany również przez innych uczniów. Wśród autografów widniejących na stronie przedtytułowej wykalgigrafowane zostało imię „Fridericus”, a poniżej „Fridericus Höpner anno 1640”, co świadczyć może o tym, że podręcznik przeszedł w ręce nowego właściciela. Poniżej widnieje zapis „Heiliger Geist gibt Fleis” oraz „in meiner am ...”. Natomiast na ostatniej stronie znajduje się rękopiśmienny zapis „nomine suo Patrem”, który został podkreślony, a słowa „nomine suo” wpisano ponownie poniżej drukowanymi literami. Na dole tej karty wykalgigrafowano również autograf „Andreas H.”. Biorąc pod uwagę zamieszczony na początku druku wpis „Holländer”, można przyjąć, że chodzi tu o Andreasa Holländra, odnotowanego w 1656 r. w wykazach burmistrzów Knipawy¹⁶⁶.

Traktat Riboviusa stanowił zwieńczenie jego pięcioletniej działalności w szkole lipnickiej i służyć miał zarówno młodzieży, jak też jako materiał pomocniczy samemu wykładowcy¹⁶⁷. Ribovius zaznaczył skromnie, że nie należy mu przypisywać autorstwa podręcznika, zawarte w nim zasady zostały bowiem już sformułowane i spisane przez innych autorów, których nazwiska przywołuje przy omawianiu poszczególnych zagadnień teorii muzyki¹⁶⁸. Na przestrzeni XVI i XVII w. tego rodzaju praktyka była zjawiskiem dość powszechnym, jako że większość podręczników czy traktatów stanowiła rękopiśmienne kompilacje oparte na już istniejących źródłach, które służyć miały kantorom podczas prowadzenia zajęć w szkołach¹⁶⁹.

Pracę Riboviusa otwiera przedmowa autora, w której wymienia on za Arystotelesem trzy elementy niezbędne każdemu uczniowi w procesie zdobywania wiedzy. Pierwszy z nich to otwarty i szybki umysł. Lipnicki kantor ilustruje to w sposób niezwykle obrazowy, podając przykłady wpływu muzyki na dzikie zwierzęta. Stwierdza mianowicie, że jelen reaguje na dźwięk instrumentów dętych drewnianych, osioł chętniej dźwiga ciężary, gdy towarzyszy mu dzwonek, pszczoły pozostają na kwiatkach przy dźwiękach talerzy, a koń zmierza na wojnę przy akompaniamencie trąbek. Autor konstatuje, że łatwiej byłoby dużemu słoniowi tańczyć na linie niż osłu bez palców grać na lutni.

162 G. C. Pisanski, op. cit., s. 21: podaje lata 1629–1644.

163 G. Küssel, op. cit., s. 38.

164 O. Ungewitter, *Das Enchiridion Musicum von Laurentius Ribovius*, Altpreussische Montasschrift. Neue Folge, Königsberg 1868, Bd. 5, ss. 331–338.

165 G. C. Pisanski, op. cit., s. 424.

166 *Beschreibung der Stadt Kneiphoff Königsberg und derselben Vorstädte*, Erleutertes Preussen, Königsberg 1725, s. 483.

167 W podtytułe podręcznika autor zamieścił następującą dedykację: „Der Studierenden Jugend Löbnichtscher Schulen zu Königsberg in Preussen zum besten in gewisse Regulen verfasst, und mit ausserlesenen Exemplis vornehmer Musi-corum illustret”.

168 L. Ribovius, *Enchiridion Musicae oder kurtzer Begriff der Singekunst*, Königsberg 1634, s. A 4.

169 J. Butt, op. cit., s. 53.

Drugi z elementów wskazywanych przez Riboviusa to dobry nauczyciel i jego właściwa opieka nad uczniem¹⁷⁰. Ostatni czynnik warunkujący postępy w nauce to częste powtarzanie ćwiczeń, które „czynią mistrza”. Jak mawiał bowiem cytowany w tym miejscu Owidiusz: „Solus et artifices, qui facit usus, adest”. Ribovius wspomina, że miło jest patrzeć na młodych chłopców, którzy bez żadnych trudności i z wielką ochotą czynią postępy w łacinie oraz innych sztukach wyzwolonych, wśród których bynajmniej nie marginalną rolę powinna odgrywać muzyka. Autor wskazuje na jej „niebiańskie” pochodzenie, jako sztuki wykonywanej przez chóry cherubinów i serafinów przed tronem Najwyższego. Podkreśla również, że jest ona najstarszą ze sztuk, gdyż sam Bóg jeszcze przed stworzeniem człowieka obdarował ptaki leśne umiejętnością śpiewu, aby w ten sposób chwaliły Pana. Słowa ostrej krytyki kieruje Ribovius w stronę przeciwników muzyki, porównujących ich z „grubymi świniami” i stwierdzając, że od zwierząt odróżnia ich jedynie zdolność mówienia. Przywołuje przy tym postaci mitologiczne, które cechował negatywny stosunek do muzyki, między innymi Ateasa, króla Scytów, który przedkładał rzenie konia nad piękny śpiew Ismenii. Według Riboviusa i w czasach współczesnych autorowi nadal można było spotkać ludzi, którzy woleli odgłosy uczyty nad śpiewanie motetów. Przedmowę zamyka dystych magistra Friderica Stimerusa „Christe, fave coeptis, Musarum summe Patrone, Serviat ut laudi Musica nostra tuae” („Chryste, najwyższy patronie muz, sprzyjaj przedsięwzięciom, [a] nasza muzyka niech służy [Tobie] i słaWi Ciebie”) oraz dwie kompozycje na cztery głosy unisono do słów *Amor docet Musicam* oraz *Discite eunt anni more fluentis aquae*, autorstwa działającego w Strasburgu kantora Christoph Thomasa Wallisera (1568–1648)¹⁷¹.

Forma *Enchiridionu* ujęta została w typowy dla podręczników tego okresu zestaw pytań i odpowiedzi¹⁷², obejmujących wszystkie elementy niezbędne do opanowania sztuki śpiewu. Objasniono w nim znaczenie włoskich i innych obcojęzycznych terminów muzycznych, a także zamieszczono liczne przykłady nutowe, przeznaczone do ćwiczeń dla początkujących adeptów sztuki muzycznej¹⁷³. W pracy tej brak jednak przykładów kompozycji chorałowych, czego powodem była panująca w omawianym okresie tendencja do ograniczania tego rodzaju śpiewów na rzecz zorganizowanych metrycznie, wchodzących w skład muzyki figuralnej, chorałów¹⁷⁴. Jako ilustracje prezentowanych zasad muzyki posłużyły fragmenty utworów uznanych kompozytorów zachodnioeuropejskich – Thomasa Wallisera, Adama Gumpelzheimera, Hansa Leo Hasslera (1564–1612)¹⁷⁵, Bartholomeo Gesiusa (?1555/1562–1613)¹⁷⁶, Orlando di Lasso (1530/32–1594)¹⁷⁷, Michaela Varotto (przed 1550–?1599)¹⁷⁸, Erharda Büttnera (1591–1625)¹⁷⁹, Heinricha Grimma (1592/3–1637)¹⁸⁰, Marco Antonio Ingegneriego (ok. 1547–1592)¹⁸¹, działającego w kapeli królewskiej w Warszawie Włocha Asprilio Pacellego (1570–1623)¹⁸², oraz czołowych twórców królewieckich – Theodo-

170 Autor cytuje w tym miejscu Cycerona: „Quae bona sunt, fieri meliora possunt doctrina; e quae non optima, aliquo modo tamen acui et corrigi pussunt. Q. e.”

171 NG, vol. 27, ss. 43–44.

172 J. Butt, op. cit., s. 54.

173 G. C. Pisanski, op. cit., s. 424.

174 J. Butt, op. cit., s. 60.

175 NG, vol. 11, ss. 119–124.

176 Ibidem, vol. 9, ss. 773–774.

177 NG, vol. 14, ss. 295–322.

178 Ibidem, vol. 26, s. 328.

179 Ibidem, vol. 4, s. 692.

180 Ibidem, vol. 10, ss. 424–425.

181 Ibidem, vol. 12, ss. 380–382.

182 Ibidem, vol. 18, ss. 844–845.

ra Riccio (ok. 1540–1600)¹⁸³, Johanna Eccarda i Johanna Stobaeusa. Większość przykładów to stanowiące doskonały materiał ćwiczeniowy kanony (występujące w podręczniku pod nazwą fuga). Uczniowie musieli opanować tylko jedną linię melodyczną, zaś w trakcie jej wykonywania zapoznawali się z zasadami śpiewu wielogłosowego¹⁸⁴.

Treść podręcznika podzielona została na siedem rozdziałów. W pierwszym *De Musica* (O muzyce) zdefiniowane zostały rodzaje muzyki, zaprezentowano też zagadnienia muzyczne, które, jako niezbędne każdemu uczniowi, miały zostać szczegółowo przedstawiane w kolejnych rozdziałach. Część drugą, *De Clavibus* (O kluczach muzycznych), poświęcono dźwiękom oraz kluczom muzycznym wraz z podaniem praktycznych sposobów ich rozpoznawania. Rozdział trzeci *De Vocibus* (O głosach) obejmował przedstawienie nazw solmizacyjnych, czwarty *De Cantu* (O śpiewie) poświęcono śpiewom podzielonym na durowe i molowe. W niezwykle obszernym, opatrzonym licznymi przykładami nutowymi, rozdziale piątym *De Mutatione* (O mutacjach) skoncentrowano się na zagadnieniach transpozycji oraz związanych z nimi znakami akcydentalnymi. Część szósta *De Figuris* (O nutach) posłużyła przedstawieniu definicji oraz rodzajów nut. Zaprezentowano również zasady stosowania kropek oraz zagadnienia ligatur, proporcji, sposoby wykonywania kanonów (fug) oraz rodzaje taktów. W rozdziale siódmym autor omówił problematykę proporcji i dodatkowych znaków muzycznych. Część muzyczną uzupełniają przykłady ośmiu tonów psalmowych, w oparciu o które wykonywano psalmy oraz *Magnificat*. Podręcznik zamyka rodzaj podsumowania podstawowych reguł muzycznych oraz praktyczne wskazówki dotyczące wykonywania śpiewów. Kilka słów poświęcono również objaśnieniu terminów włoskich, wykorzystywanych w ówczesnej praktyce muzycznej. Autor powoływał się w tym miejscu na opublikowaną w 1618 r. w Wolfenbüttel trzecią część *Syntagma Musicum – Syntagmatis musici tomus tertius: Termini musici* Michaela Praetoriusa (1571–1621)¹⁸⁵.

Do wydania podręcznika z 1634 r. dołączono również dedykowaną Riboviusowi mowę ówczesnego prorektora szkoły w Lipniku Christopa Wilkaura (1598–1647)¹⁸⁶ oraz wiersz królewieckiego poety Roberta Roberthina (1600–1648)¹⁸⁷.

Należy podkreślić, iż układ królewieckiego podręcznika i omówione w nim zagadnienia odpowiadają normom przyjętym w innych tego typu drukach powstałych na przełomie XVI i XVII w. Typowym dla królewieckich traktatów muzycznych wydanych w omawianym okresie było także opracowywanie ich wyłącznie w języku niemieckim, nie zaś, jak to miało miejsce we wcześniejszych pracach, po łacinie lub równocześnie w obu tych językach¹⁸⁸. Zwraca również uwagę przystępność języka, obrazowe porównania oraz fakt ujęcia podstawowych zasad muzyki w formę wierszowaną, ułatwiającą młodzieży ich przyswojenie. Zakres dołączonych przykładów muzycznych wskazuje też na znajomość aktualnego repertuaru zachodnioeuropejskiego oraz odpowiada tendencjom XVII-wiecznego szkolnictwa muzycznego.

183 Ibidem, vol. 21, s. 323.

184 J. Butt, op. cit., s. 65.

185 NG, vol. 20, ss. 261–266.

186 Altpr. Biogr., Bd. 2, s. 806.

187 Ibidem, s. 562.

188 J. Butt, op. cit., s. 55, 56.

Musik in den lateinischen Schulen von Königsberg im 16. Jh. und der 1. Hälfte des 17. Jhs.

Zusammenfassung

Die Reformation und die Umgestaltung des ehemaligen Ordenstaats in Preussen ins säkuläre Herzogtum im Jahre 1525 trugen den Schulen neue Aufgaben auf – die humanistische Ausbildung und Verwirklichung der Grundsätzen der neuen protestantischen Religion.

Die drei Pfarrschulen der Stadt Königsberg – im Altstadt, Kneiphoff und Löbenicht – die bereits in der Vorreformationszeit funktioniert hatten, wurden in lateinische Schulen umgewandelt, blieben jedoch unter der Kontrolle der Kirche.

Die Ansichten von Martin Luther übten einen entscheidenden Einfluß auf die Stellung der Musik in der Liturgie und im Lehrplan der Schulen aus, was sich auch in den im Herzogtum Preussen veröffentlichten Kirchenordnungen und Visitationsinstruktionen für Pfarrer niederschlug. Die Choräle, Hymnen, geistliche Lieder und Psalmen sind eines der Unterstützungsmitteln der neuen lutheranischen Konfession gewesen, und die Gemeinde musste aktiv zu der musikalischen Gestaltung des Gottesdienstes beitragen. Jede lutheranische Gemeinde wurde auch verpflichtet, einen eigenen Chor, der sich an jedem Gottesdienst beteiligte, einzurichten, der sowohl aus den Schülern der gegebenen Schule als auch aus den Geistlichen bestand.

Es war die Aufgabe des Kantors, die Schüler im Gesang zu unterrichten und die Musik war, neben Arithmetik, Geometrie und Astronomie, eines der Lehrfächer des sogenannten „quadrivium“.

Die steigende Popularität des Figuralgesangs (mehrstimmig) verlangte von den Kantoren, die in den lokalen Schulen tätig waren, einen hohen Grad Kompetenzgrad. Neben der Lehrtätigkeit in der Schule waren sie sehr oft als Organisten der gegebenen Pfarrkirche und als Komponisten der geistlichen und weltlichen Musik beschäftigt.

Die von Schulchoren vorgetragene mehrstimmige Musik war während der feierlichen Staats- und Bürgersbegräbnisse als auch während der Aufführungen von Theaterstücken zu hören.

Ein Zeugnis für das hohe Niveau des Musikunterrichts in Königsberg stellt das wiederentdeckte Lehrbuch von Laurentius Ribovius *Enchiridion Musicae* oder kurtzer Begriff der Singekunst (1634) dar, das den Schülern der löbenichtschen Schule gewidmet wurde.

Als musikalische Illustration der im Buch präsentierten Musikregeln dienten sowohl Beispiele aus dem Repertoire berühmter westeuropäischer Komponisten wie Thomas Walliser (1568-1648), Adam Gumpelzheimer (1559–1625), Orlando di Lasso (1530/32-1594), Hans Leo Hassler (1564–1612), Marco Antonio Ingegneri (ca.1547–1592), Michael Varotto (vor 1550–?1599), Bartholomeus Gesius (?1555/1562–1613), Erhard Büttner (1591–1625), Heinrich Grimm (1592/3–1637) als auch der Musiker der polnischen königlichen Kapelle in Warschau – Asprilio Pacelli (1570–1623) und führender Komponisten und Kapellmeister der Kapelle in Königsberg - Theodore Riccius (ok.1540–1600), Johannes Eccard (1553–1611) und Johannes Stobaeus (1580–1646). Was leicht auffällt, ist die Tendenz die Choräle zugunsten der Figuralmusik zu beschränken.